

प्रस्तावित् क्याँथौब क्वँरौथ

सजिलो गुरुड भाषा सजिलो तमु क्योए इञ्चिञ्चि रयै क्वँज

सन्दर्भग्रन्थहरु:

१. “तमु प्यताँ ल्हुताँ” (गुरुडहरुको सामाजिक परम्परामा आधारित सृति बेद्)
२. ठूँ टेकन व्हेमु गुरुड: “क्येर्लो” २०४७, नेपाल ।
३. प्राज्ञ घन बहादुर गुरुड: “आधारभूत गुरुड व्याकरण” २०५३, नेपाल ।
४. डा. रेम बहादुर गुरुड: “गुरुड शब्दकोष” सन् १९९८, नेपाल ।
५. रिभान चौर डेह्रौँ पैगिलामा “वंश वृक्ष” २०५४, नेपाल ।
६. सुबेदार मेखसिंह घले: “तमु भाषा र संस्कार-संस्कृति सिक्ने आधार पुस्तक” २०५९, नेपाल ।
७. तमु बौद्ध सेवा समिति काठमाडौँद्वारा प्रकाशित “गुरुड-नेपाली-अंग्रेजी शब्दकोष” २०५९, नेपाल ।
८. पदम गुरुड: ‘प्रवासी’ “गुरुड भाषा र सांस्कृतिक जनजीवन” २०६७, नेपाल ।
९. प्राज्ञ डा. जगमान गुरुड: “तमुवानको ऐतिहासिक वृतान्त” २०६७, नेपाल ।
१०. प्राज्ञ डा. जगमान गुरुड: “गण्डकीप्रसवणक्षेत्रको सांस्कृतिक सम्पदा” २०६७, नेपाल ।
११. भूपु रापंस नन्दजंग गुरुड: “तमु गुरुड जातिको संस्कार र चाडपर्व” २०६७, नेपाल ।
१२. होमा थकाली (गुरुड): “(तमु) गुरुड जातिको उत्पत्ति र धर्म-संस्कृति” २०६७, नेपाल ।
१३. मातृ भाषा पिपल पुस्तक परियोजनाका पुस्तिकाहरु सन् २००८, नेपाल ।
१४. अधिबक्त लाल बहादुर गुरुड: “गुरुड जातिका शीर्षस्थ प्राज्ञिक व्यक्तिहरु” २०६०, नेपाल ।
१५. डिल्लि जंड गुरुड: विभिन्न पुस्तकहरु, नेपाल ।

१६. सुबेदार चन्द्रमणि क्रोम्ले गुरुडका विभिन्न लेख रचनाहरु ।
 १७. डा. पीताम्बर लाल यादव: “नेपालका राजाहरु” २०६८, नेपाल ।
 १८. सिक्किम राज्य सरकारबाट स्विकृत “तमु भाषाका पाठ्या पुस्तकहरु”
 सन् १९९७, सिक्किम ।
 १९. कर्मा क्रोम्ले गुरुड: “तमु साचीमो” सन् २००६, नेपाल ।
 २०. कर्मा क्रोम्ले गुरुड “तमु क्योए सिम्ले छ्योए” सन् २००६, नेपाल ।
 २१. मेघराज गुरुड ‘कोन’: “तमु ब्याकरण” सन् २००५, सिक्किम ।
 २२. मेघराज गुरुड ‘कोन’: “तमु नेपाली-अंग्रेजी शब्द संग्रह” सन् २००५, सिक्किम ।
 २३. मेघराज गुरुड ‘कोन’: “गुरुड (तमु) भाषामा केही अनिवार्य शब्दहरु”
 सन् २०११, सिक्किम ।
 २४. कृष्णप्रसाद पराजुली: “राम्रो रचना: मिठो नेपाली” २०६७, काठमाडौं ।

सजिलो तमु क्योए 𑄧𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰

भाग: १

(क) तमु क्योए खले पौब ?
 𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 ?

छयाजालो 𑄭𑄮𑄰𑄮𑄰!
 आच्योवाउ सबइ मु व जा𑄭𑄮𑄰𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 ?
 सबइ मु अच्यो 𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 ॥
 अच्यो, क्योये मिं तो र जा𑄭𑄮𑄰, 𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 ?
 डये मिं कर्म अं 𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 ॥
 आमा दे बाबु खन मु ज𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 ?
 थमैम् माज्यु नास याइ 𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 ॥
 छाबिस्यं, तोसो ड याइ ओ 𑄭𑄮𑄰𑄮𑄰, 𑄭𑄮𑄰 𑄭𑄮𑄰 ॥
 तम, अच्योवाउ 𑄭𑄮𑄰, जा𑄭𑄮𑄰𑄮𑄰 ॥
 धवइ थ्होलइ झाबजं 𑄭𑄮𑄰𑄮𑄰 ॥
 छयाजालो 𑄭𑄮𑄰𑄮𑄰!
 ओछे 𑄭𑄮𑄰 ॥

(ख) क्योए क्खँजः (भाषा)

भाषा भनेको मानिसहरूले एक आपासमा सम्वाद गर्दा प्रयोग गरिने साङ्केतिक ध्वनिको माध्यम हो । मानिस बिचारशिल प्राणी भएकोले आफ्ना भावना र बिचारहरू मौखिक वा लिखित रूपमा प्रकट गर्दछन् । मौखिक रूपमा प्रकट गरिएका बिचारहरू क्षणिक हुन्छन् तर लिखित रूपमा प्रकट गरिएका कुराहरू अमिट हुन्छन् । मानिसका बिचार र चिन्तनमनको क्रियाकलापहरूलाई गद्य वा पद्यमा क्रमबद्ध तरिकाले लिखित रूपमा प्रस्तुत गर्दा वक्ताले भन्न खोजेको भाव स्पष्ट, तर्कपूर्ण, समसामयिक, सरल एवं शुद्ध हुनु पर्छ । भाषालाई शुद्ध गरेर लेख्नका लागि व्याकरणको आवश्यक हुन्छ ।

(ग) फिहक्ष्याख्खो व्खँजः (व्याकरण)

तमु भाषामा व्याकरणलाई “ट्यारक्युई, ट्यारक्योए” भन्दछ । व्याकरणको उद्देश्य भनेको भाषालाई सिमाबद्ध गरेर व्यवस्थिकरण गर्नु हो । लेख्नका लागि चाहिने अनुशासन वा क्रमिक रूपमा पालन गर्नु पर्ने लिखित नियम हो । अर्को अर्थमा, व्याकरण भनेको भाषाको मूल तत्व शब्दहरू र भाव अनुसारको वाक्यलाई चिरफार गरेर सरल बनाउने प्रयोगशाला पनि हो । वास्तवमा शब्दहरूले शब्दको भावलाई प्रष्ट रूपमा प्रतिबिम्ब गरेको हुनु पर्छ । शब्द भित्र भावहरू सजिलोसंग बग्नु पर्छ । तमु भाषामा (फिह = लिपि, क्ष्या = तरिका वा प्रणाली, र ख्खो = आधार) (फिहक्ष्याख्खो व्खँजः) अर्थात भाषा लेख्नका लागि चाहिने आधारभूत तरिका भन्ने भावर्थ बुझाउदछ । त्यसैले, यो पुस्तकमा व्याकरणलाई प्रस्तावको रूपमा “फिहक्ष्याख्खो व्खँजः” नामाकरण गरिएको छ । यो पुस्तक तमु भाषा अध्ययन गर्न चाहने जो कोहीलाई पनि सजिलो र सरल होस् भन्ने हेतुले क्रमिक रूपमा खेमा लिपिको परिचयका साथै शब्दार्थको परिचयत्मक एवं विश्लेषणात्मक ढाचामा प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

१. फिह व्खँजः (वर्णमाला Alphabet)
२. कए ठजँः (ध्वनि Noun)
३. माकए ँठजँः (स्वर Vowel)
४. खेकए कँठजँः (ब्यञ्जन Consonant)
५. ल्होमा ञ्ठजँः (सहयोगि वर्ण Semi vowel)
६. प्रिमा ढँजः (मात्रा Symbol)
७. तान ँजः (तान Tong tone)
८. न कए ङठजँः (नाके स्वर Nosel sound)
९. मिँ ञँः (नाम Noun)
१०. चेमिँ ञँः (सर्वनाम Pronoun)
११. ख्खो कँः (लिंग Gender)
१२. सुँ ञँः (बचन Number)

१३. पल ङः (काल Tense)
१४. पार्क ङः (क्रिया Verb)
१५. पार्कसारा ङः (क्रियाविशेषण Adverb)
१६. सारा ङः (विशेषण Adjective)
१७. थुलब ङः (कारक Case)
१८. मैएब ङः (भाव Mood)
१९. तेस्युरु ङः (नामयोगी Preposition)
२०. डेच्याब ङः (संयोजक Conjunction)
२१. तुं ङः (अंक Counting)
२२. मेदों ङः (चिन्ह Punctuation)
२३. ताँफुं ङः (शब्दांश Particle)
२४. थो ङः (समास Compound word)
२५. तुंब ङः (सन्धि Joint word)
२६. प्रेंब ङः (विग्रह Separation)
२७. ताँफुं स्युब ङः (शब्द रचना Word structure)
२८. ताँफुं फेलब ङः (शब्द भेद Word difference)
२९. ताँफुं म्याँब ङः (शब्द संबृद्धि Word store)
३०. कएताँ ङः (वाक्य Sentence)
३१. वेछ्याँ फिह्क्या ङः (उत्कृष्ट रचना Creative writing)
३२. तोताँ-लोताँ ङः (उखान-तुक्का Idiom)

१. फिह्क्याँ ङः (वर्णमाला Alphabet)

भाषा लेखनका लागि प्रयोग गरिने चिन्हलाई वर्णमाला, अक्षर वा लिपि भन्दछन् । तमु भाषामा वर्णमालालाई 'फिह्क्याँ ङः' र लिपिको नाम 'खेमा ङः' भन्दछ । यो खेमा लिपि भोट-बर्मेली परिवार अन्तर्गतको एउटा मौलिक लिपि हो । यो लिपिको अवधारणा कर्ता खेगि पच्यु पिम बहादुर गुरुङ र बिद्वान बालनर सिँ गुरुङ हुन् । वि.स. २०५० सालबाट यो लिपिको विकास हुन थालेको थियो ।

२. कए ङः (ध्वनि Phonetic sound)

तमु भाषामा ध्वनिलाई 'कए ङः' भन्दछ । अरु भाषामा जस्तो गरी एउटा अक्षर लेख्ने र अर्को उच्चारण गर्ने तमु भाषामा छैन । उदाहरणको लागि नेपाली भाषामा पेट चिरेको 'ष' लेखेर 'स'को उच्चारण गर्छ । तर तमु भाषा चित्र ध्वनिमा आधारित भएकोले चित्रकै हुवाहु उच्चारण हुन्छ । यसका साथै चबँ, लबँ, तबँ, खबँ, याबँ, थिलँ, डलँ, सुलँ भनेर बँ बँ गर्ने नाके स्वर बढि मात्रामा प्रयोग हुने गर्दछ । यो नाके स्वरको प्रयोग हुनु तमु भाषाको मौलिक विशेषता हो ।

३. माकए ऎऊँ: (स्वर Vowel)

तमु भाषामा स्वरलाई 'माकए ऎऊँ' भन्दछ । स्वर भनेको अरु वर्णमालाको सहयोग नलिइकन आफैमा पूर्ण ध्वनि प्राप्त हुन सक्ने अक्षरलाई स्वर भन्दछन् । तमु भाषामा ८ वटा स्वरहरु प्रयोग गरिएका छन् ।

अमा आमा इ/ईमा उ/ऊमा एमा ऐमा ओमा औमा
ज जै जं जँ जँ जँ जँ जँ

(क) स्वरका प्रकार

१. गोलित स्वर: जै जँ
२. अगोलित स्वर: ज जै जं जँ जँ जँ
३. मध्य स्वर: जै
४. छोटो स्वर: ज जँ जै जँ
५. लामो स्वर: जै जँ जँ जँ

४. खेकए ठाँकजँ: (व्यञ्जन Consonant)

तमु भाषामा व्यञ्जनलाई 'खेकए ठाँकजँ' भन्दछ । स्वर वर्णको सहयोगबाट मात्र पूर्णरूपमा उच्चारण हुन सक्ने वर्णमालाहरुलाई व्यञ्जन भन्दछन् । तमु भाषामा २९ वटा व्यञ्जनहरु छन् ।

कखे खखे गखे घखे ङखे चखे छखे जखे भखे हखे
क का ख खा ङ ङा चा च्या

टखे ठखे डखे ढखे वखे तखे थखे दखे धखे नखे
द दा द दा थ थ रा डा डा ङ

पखे फखे बखे भखे मखे यखे रखे लखे सखे
ठ ठा थ था ऎ ऎ र ऎ ऎ

नोट: खेमा लिपिमा देबनागरीको जस्तो 'अं अः ष श क्ष त्र ज्ञ' अक्षरहरु छैनन् ।

५. ल्होमा ऌँऌँ: (सहयोगि वर्ण) Semi vowel)

शब्दको रचना गर्दा प्रयोग हुने आधा अक्षरलाई सहयोगि वर्ण भन्दछ । यसलाई तमु भाषामा 'ल्होमा ऌँऌँ' भन्दछ । ल्होमा ६ प्रकारका छन् ।

१. यकार = ८ ल्होमा अक्षरको बायाँतिर राख्ने ।
२. वकार = ८ ल्होमा अक्षरको बायाँतिर राख्ने ।
३. हकार = ः ल्होमा अक्षरको दायाँतिर दिने ।
४. लेचै = ५ ल्होमा अक्षरमा चन्द्रबिन्दु दिने ।
५. रकार = ८ ल्होमा अक्षरलाई काट्ने ।
६. फलेथोब = ८ ल्होमा हलन्तर दिएर खुट्टा काट्ने ।

क्य ख्य ग्य ध्य ड्य च्य छ्य ज्य भ्य त्य
कृ क्रा ख्र ख्रा ड्र ड्रा च्र च्रा छ्र छ्रा ज्र ज्रा भ्र भ्रा त्र

क्व ख्व ग्व ध्व ड्व च्व छ्व ज्व भ्व त्व
कृ क्रा ख्र ख्रा ड्र ड्रा च्र च्रा छ्र छ्रा ज्र ज्रा भ्र भ्रा त्र

कह खह गह धह डह चह छह जह भह तह
कः क्राः खः ख्राः डः ड्राः चः च्राः छः छ्राः जः ज्राः भः भ्राः तः

कँ खँ गँ घँ ङँ चँ छँ जँ भँ तँ
कँ क्राँ खँ ख्राँ डँ ड्राँ चँ च्राँ छँ छ्राँ जँ ज्राँ भँ भ्राँ तँ

कृ खृ गृ घृ ङृ चृ छृ जृ भृ तृ
कृ क्रा ख्र ख्रा ड्र ड्रा च्र च्रा छ्र छ्रा ज्र ज्रा भ्र भ्रा त्र

कृ खृ गृ घृ ङृ चृ छृ जृ भृ तृ
कृ क्रा ख्र ख्रा ड्र ड्रा च्र च्रा छ्र छ्रा ज्र ज्रा भ्र भ्रा त्र

(क) ङ्होमाको प्रयोगः

ब्याकरणको पूर्णताको लागि सहयोगि वर्ण 'ल्होमा'को आवश्यक हुन्छ । यसको प्रयोग गर्दा 'यकार र वकार' ल्होमा बायाँतिर प्रयोग हुने भएकोले लेख्य नियमको विपरित देखिए तापनि यो अपवादको रूपमा रहेका छन् । 'ह' ल्होमा दाहिने तिर राखिन्छ । नेपाली भाषामा 'ख्हो' लेख्दा पहिला 'ख'को आधा अक्षर लेखेर 'ह'को पूर्ण अक्षर लेखि 'ओ'को मात्रा दिइन्छ । तर तमु भाषामा 'ख'को पूर्ण अक्षर लेखि 'ह' ल्होमा लेखेर 'ओ'को मात्रा दिइन्छ । यो नियम गुरुङ भाषाको मौलिकपन हो । किनभने ब्याकरणबाट भाषा लेख्ने होइन । भाषाबाट ब्याकरण लेखिन्छ ।

उदाहरणः

काँ, ङ्ह, ॲ, काँ, ङ्ह आदि । वाँकि चन्द्र बिन्दु, अक्षर काट्ने र खुट्टा काटेर हलन्तर दिने ल्होमाहरु साधारण रूपमै प्रयोग गरिएका छन् ।

६. प्रिमा ङ्रः (मात्रा Symbol)

तमु भाषामा मात्रालाई 'प्रिमा ङ्रः' भन्दछ । कुनै पनि व्यञ्जन वर्णहरु मूल वर्णसंग जोडिएर स्वर वर्णको उच्चारण हुने संकेतहरुलाई मात्रा भन्दछन् । यो मात्राले संकेत अनुसारको ध्वनि प्रकट गरेर आरोह अवरोहको काम गर्दछन् । तमु भाषामा ह्रस्व र दीर्घको मात्रा एकै समान हुन्छन् । जस्तै:

क का किकी कु कू के कै को कौ कृ कृक व क्
कक कंक ककक कंक कंक कंक कंक कृ कृ कृ

७. तान ङ्रः (तान Tong tone)

तमु भाषा चित्र ध्वनिमा आधारित भएकोले अपवादहरु खासै छैन । तर भाषालाई सरल र आवश्यकता अनुसार सांगितिक सुरको तालमेल मिलाउनु पर्दा उपरोक्त ल्होमा र प्रिमाहरु पर्यप्त भएको पाइदैन । त्यसैले, भाषालाई गतिशील एवं सुरको आभावलाई पूर्ति गर्न छोटो, मध्य, लामो, उच्च र बक्र तानको पनि व्यवस्था हुन सकेमा भाषा गतिशील एवं प्रभावकारी हुन सक्ने देखिन्छ । किनभने तमु भाषाबाट पनि ढिलोछिटो 'सारेगामापधनिस'मा जानै पर्छ । त्यसैले, भाषाविद् र प्राज्ञहरुले समयमै यस विषयमा सौँच बिचार गर्नु पर्ने आवश्यक देखिन्छ ।

८. न कए ङ्रः (नाके स्वर Nosal Sound)

तमु भाषामा नाके स्वरलाई 'न कए ङ्रः' भन्दछ । तमु भाषामा बोलचाल गर्दा डलँ, चलँ, तिलँ, चमैलँ, थमैलँ भन्ने नाके स्वरको प्रयोग अधिक मात्रामा भएको पाइन्छ । यो नाके स्वर हुनु तमु भाषाको मौलिक विशेषता हो ।

९. मिँ ङ्रः (नाम Noun)

कुनै खास ब्यक्ति, स्थान, वस्तु, वस्तुको गुण, नाम वा अवस्थालाई जाहेर गर्ने लवजलाई नाम भन्दछ । तमु भाषामा नामलाई 'मिँ ङ्रः' भन्दछ । जस्तै:

कर्म, कलम, सिक्कम, माया, चिनी, बथान आदि । यहाँ कर्मले ब्यक्तिको, कलमले वस्तुको, सिक्कमले स्थानको, मायाले प्रेमको, चिनीले वस्तुको गुण र बथानले धेरै भन्ने अवस्था जाहेर गरेकोले कए, कए, इंकए, एँ, बँ, एँ आदि नामहरु हुन् ।

१. मिँये थरी ङ्रः (नामको बर्गीकरण)

- धुरी तेव मिँ ङ्रः (ब्यक्ति वाचक नाम)
- सादा मिँ ङ्रः (जाति वाचक नाम)
- हुल तेव मिँ ङ्रः (समुह वाचक नाम)

- (घ) स्युसै तेब मिं ३३३ रँष रँ (द्रव्य बाचक नाम)
 (ङ) सारा तेब मिं ३३ रँष रँ (गुण बाचक नाम)
 (च) अवस्था तेब मिं जष३३ रँष रँ (अवस्था बाचक नाम)
 (छ) मैँव तेब मिं रँँँष रँष रँ (भाव बाचक नाम)

गुरुड भाषामा भट्ट सुन्दा आगो, आँखा र नाम तीनै थरिलाई 'मि' भने जस्तै सुनिन्छ । तर हिज्जेमा फरक छन् । जस्तै: आगोलाई 'मि रँ' आँखालाई 'मिइ रँँँ' र नामलाई 'मिँ रँ' भन्दछन् ।

गुरुड जातिको आफ्नै किसिमको संस्कृति र परम्पराहरु भएकाले यिनीहरु नाम काटेर बोलाएको मनपराउदैनन् । परस्परमा एकले अर्कालाई सम्बोधन गर्दा आफुभन्दा उमेरले सानो वा ठूलो जे भए पनि साइनो अनुसारको मामा, काका, जेठा, माइला, साइला, कान्छा, नानी, पाते, काशी, च्योठे, डिच्यो आदि साइनो जोडेर सम्वाद गर्न रुचाउदछन् । यो परम्परा तमु संस्कृतिको मौलिक विशेषता हो ।

(क) धुरी तेब मिं ३३ रँष रँ: (व्यक्ति बाचक नाम)

कुनै खास व्यक्ति वा ठाउँ बुझाउने लवजलाई व्यक्ति बाचक नाम वा संज्ञा 'धुरी तेब मिं ३३ रँष रँ' भन्दछ । जस्तै:

कः, उँः, ३कँः, ठँः, उँँँ आदि ।

(ख) सादा मिं ३३ रँष रँ: (जाति बाचक नाम)

एकै जाति वा सबै किसिमका व्यक्ति वा वस्तु बुझाउने लवजलाई जाति बाचक नाम 'सादा मिं ३३ रँष रँ' भन्दछ । जस्तै:

रँः, उक, उकँ, षकँ, कूँ आदि ।

(ग) हुल तेब मिं लँँ रँष रँ: (समुह बाचक नाम)

कुनै व्याक्ति वा वस्तुको समुह जनाउनेलाई समुह बाचक नाम 'हुल तेब मिं लँँ रँष रँ' भन्दछ । जस्तै:

रँँँ, ष३३, उँँँ लँँ, कँँँ, एँँँ, रँँँँ आदि ।

(घ) स्युसै तेब मिं ३३३ रँष रँ: (द्रव्य बाचक नाम)

कुनै तरल पदार्थ वा परिमार्जन हुन सक्ने वा गन्न नमिल्ने कोरा पदार्थहरुको नाम बुझाउनेलाई द्रव्य बाचक नाम 'स्युसै तेब मिं ३३३ रँष रँ' भन्दछन् । जस्तै:

कँ, ३ः, ३लँ, रँ, कँँ, ठँँ, ३३, ३३ँ, ३ आदि ।

(ङ) सारा तेब मिं ३३ रँष रँ: (गुण बाचक नाम)

कुनै वस्तुको गुण वा विशेषता बुझाउनेलाई गुण बाचक 'सारा तेब मिं ३३ रँष रँ' भन्दछ । जस्तै:

३ँँ, ज३ँँ, ३ष, ज३ष, कँँँ जकँँँ, कँँँ, जकँँँ, जँँँ, ठँँँ आदि ।

(च) अवस्था तेब मिं जखइरो रँब ङँ: (अवस्था बाचक नाम)

कुनै व्यक्तिको अवस्था बुझाउनेलाई अवस्था बाचक नाम 'अवस्था तेब मिं जखइरो रँब ङँ' भन्दछ। जस्तै:

एास्ठांस्, बांं, ठूँजंइं, कापकापिं, रँबं, उंरँबं आदि।

(छ) मैएब तेब मिं ङँजंब रँब ङँ: (भाव बाचक नाम)

कुनै व्यक्ति वा वस्तुको गुण वा दोष, काम वा अवस्था बुझाउनेलाई भाव बाचक नाम 'मैएब तेब मिं ङँब रँब ङँ' भन्दछ। जस्तै:

इँकाब, उँदँब, ढुँब, बँब, ङँकाब, ङँकाब आदि।

१०. चेमिं बँं: (सर्वनाम Pronoun)

कुनै पनि नामको सट्टमा प्रयोग हुने शब्दलाई सर्वनाम 'चेमिं बँं' भन्दछ। यसको प्रयोगबाट भाषा छिटो र सजिलो हुन्छ। जस्तै:

किं, किंण्, ब, बँ, बँं, बँंण्, साँ, साँण् आदि।

उदाहरण:

कर्म पोखरा गयो। उ पोखरा गायो। यहाँ, कर्मको सट्टमा सर्वनाम 'उ' प्रयोग गरेर 'उ' पोखरा गयो भनिएको छ। त्यसैले कर्मको सट्टमा प्रयोग गरिएको 'उ ब' सर्वनाम हो।

११. खो काँ: (लिंग Gender)

तमु भाषामा लिंगलाई 'खो काँ' भन्दछ। लिंग भन्नाले स्त्री वा पुरुष, भाले वा पोथी के कस्ता अवस्थाका हुन्, सो अवस्था प्रष्ट रूपमा बुझाउने लवज हो। तमु भाषामा भालेलाई 'फहैखो काँकाँ' पोथीलाई 'महैखो ङँकाँ' भाले पोथी नछुटिने अवस्थाका नपुसक जातिलाई 'सखो इँकाँ' र भाले पोथी दुवै थरी जनाउनेलाई 'सिँखो इँकाँ' भन्दछ।

तमु भाषामा व्याकरणिय लिंग भेद खासै छैन। तापनि परम्परागत पेशा र जातीय आधारमा बोलाइने नामपछि प्रत्यय 'स्यो इँ' थपेर पुलिङबाट स्त्रीलिंग पनि बनाइन्छ। जस्तै:

कस्य स्यैइकाँ कस्य स्यैइँ ॥ इँइँइँइँइँ इँइँइँइँइँ आदि।

१. पुलिंग: फहैखो काँकाँ: बँं, बँब, जँं, जण्, बाँ, इँद, रँं, कण् आदि।
२. स्त्रीलिंग: महैखो ङँकाँ: बँं, जँ, जण्, इँजण्, बँं, किं, ए, ङँ आदि।
३. नपुसक: सखो इँकाँ: भाले पोथी प्रष्टरूपमा नछुटिने अवस्थाको।
४. अभयलिंग: सिँखो इँकाँ: भालेपोथी दुवैलाई जनाउने। जस्तै:
ङँं, काँं, साँं, उँकाँ, इँकाँ, इँकाँ आदि।

१२. सुँ ३ः (बचन Number)

तमु भाषामा बचनलाई 'सुँ ३ः' भन्दछ। बचनको प्रयोग गर्दा एक बचनमा एक वस्तु वा ब्यक्तिलाई र बहू बचनमा एकभन्दा बढीको संख्यलाई बोध गरेको हुन्छ। जस्तै:

एक बचन: तिसुँ ३ः: डीं, बाः, बाः, उः, उः, ए, ३ः आदि।

बहू बचन: लेंसुँ ३ः: डीं, बाः, बाः, उः, उः, ए, ३ः आदि।

१३. पल ढः (काल Tense)

तमु भाषामा काललाई 'पल ढः' भन्दछ। काल तीन खण्डमा विभाजित छन्।

१. स्यो पल ३ः ढः (भूत काल)

२. म्लो पल ३ः ढः (वर्तमान काल)

३. लि पल ३ः ढः (भविष्य काल)

१. स्यो पल ३ः ढः (भूत काल):

तमु भाषामा भूत काललाई 'स्यो पल ३ः ढः' भन्दछ। भूत कालमा के भयो, कसो भयो भनेर सबै बेलिविस्तारहरु इतिहासको रूपमा लेखिएको हुन्छ। लेखाइको क्रममा थियो वा थिए भनेर लेखिन्छ। थियो वा थिए भन्ने शब्दले भूत काललाई संकेत गर्दछ। जस्तै:

कर्म पोखरामा थियो। यहाँ, कर्मलाई पोखरामा थियो भनेर भूत कालमा जनायो। त्यसैले थियो र थिए भूत काल हो। अतः बितिसकेको समय बुझाउने क्रियालाई भूत काल भन्दछ।

२. म्लो पल ३ः ढः (वर्तमान काल):

तमु भाषामा वर्तमान काललाई 'म्लो पल ३ः ढः' भन्दछ। यो कालले वर्तमानमा तत्काल के काम भइरहेछ त्यसलाई सम्बोधन गर्दछ। जस्तै:

म भात खान्छु। यहाँ, खान्छु भन्ने शब्दले वर्तमान काललाई संकेत गर्दछ। तर त्यस अवस्थामा भातको गास् मुखमा पनि पसिसकेको हुदैन। थालमा पनि हुदैन। यो बिचमा भइरहेको वास्तविक अवस्था र क्रियानै वर्तमान काल हो। अतः तत्काल भइरहेको समय बुझाउने क्रियालाई वर्तमान काल भन्दछ।

३. लि पल ३ः ढः (भविष्य काल):

तमु भाषामा भविष्य काललाई 'लि पल ३ः ढः' भन्दछ। यो काल आउने वाला वा हुने वाला समय हो। भोली के हुन्छ, कसैलाई पनि थाहा हुदैन। तर हामीहरुले केवल आफ्नो कर्मको आधारमा भोलीको दिन वा समय राम्रै हुने छ वा होला भनेर अनुमान मात्र गर्न सक्दछौं। यो हुने छ वा होला भन्ने शब्दले भविष्य काललाई जनाउदछ। जस्तै:

भोली म पोखरा जान्छु । यहाँ, भोली भन्ने शब्दले भविष्य काललाई जाहेर गर्दछ । किनभने उ गइसकेको छैन जाने वाला छ । अतः हुनेवाला क्रियालाई भविष्य काल भन्दछ ।

१. स्यो पल ङ्छु ष्टको वर्गीकरणः

१. साधारणः कर्म पोखरामा थियो ।
कर्म पोखरार मुलो ङ्छु ष्टको ङ्छु ॥
२. भएकोः कर्म पोखरा गयो ।
कर्म पोखरा याइ ङ्छु ष्टको ङ्छु ॥
३. हुदैगरेकोः कर्म पोखरा जादै थियो ॥
कर्म पोखरा यासिइ मुलो ङ्छु ष्टको ङ्छु ॥
४. भैसकेकोः कर्म पोखरा गइसक्यो ॥
कर्म पोखरा यालखाँइ ङ्छु ष्टको ङ्छु ॥

यहाँ, 'कर्म' भन्ने व्यक्ति पोखरामा थियो, गयो, जादैथियो र गइसक्यो भन्ने बोध भएकोले 'कर्म' भूत काल हो ।

२. म्लो पल ङ्छु ष्टको वर्गीकरणः

१. साधरणः म स्कुल जान्छु ।
इ खेधीं याम् इ ङ्छु ष्टको ॥
२. भएकोः म स्कुल गए ।
इ खेधीं याइ इ ङ्छु ष्टको ॥
३. हुदैगरेकोः म स्कुल जाँदैछु ।
इ खेधीं यासिइ मु इ ङ्छु ष्टको ॥
४. भैसकेकोः म स्कुल गइसकें ।
इ खेधीं यालखाँइ इ ङ्छु ष्टको ॥

यहाँ, 'म' भन्ने व्यक्ति स्कुल जान्छु, गए, जाँदैछु र गइसकें भन्ने बोध भएकोले 'म' वर्तमान काल हो ।

३. लि पल ङ्छु ष्टको वर्गीकरणः

१. साधरणः उ भोली जान्छु ।
च न्हाँगे याम् इ ङ्छु ष्टको ॥
२. भैसकेकोः उ निकोपसीं गइसकेको हुनेछ ।
च सौंज याल खालइ इ ङ्छु ष्टको ॥
३. हुदैगरेकोः उ पसीं गइरहेको हुनेछ ।
च रोडि यासिइ ललइ इ ङ्छु ष्टको ॥
४. हुनेवालाः उ पसीं जालन ।
च रोडी यालइ इ ङ्छु ष्टको ॥

यहाँ, 'उ' भन्ने व्यक्ति भोली जान्छु, गइसकेको हुनेछ, गइरहेको हुनेछ र जालन भन्ने बोध भएकोले 'उ' भविष्य काल हो ।

१४. पार्क ट्ठः (क्रिया Verb)

जुनसुकै भाषाको पनि क्रिया 'पार्क ट्ठः' भाषाको आधार वा मेरुदण्डको रूपमा रहेको हुन्छ । जस्तै: नेपाली भाषाबाट खानु, खायो, खाएको, खाइरहेको र खान्छु । क्रिया आफैमा पूर्णता हुन्छ । पहिलो क्रिया पद नेपालीमा र त्यसपछि तमु भाषामा विभिन्न अवस्थालाई समेट्दै पाँच रूपमा राखिएका छन् ।

क्रियापदको दुइवटा अवस्थाहरु हुन्छन् । एउटा आफैले गर्नु र अर्को कुनै दोश्रो व्यक्तिद्वारा गराउनु । जस्तै: गर्नु र गराउनु । यहाँ पाठकहरुले स्पष्टसंग बुझ्नु पर्ने कुरा के छ भने, गर्नु प्रथम क्रिया हो । जस्ले स्वयं काम गर्दछ । गराउनु चाहिँ द्वितीय क्रियापद हो । जस्मा कुनै पनि काम दोश्रो व्यक्तिद्वारा गराइएको हुन्छ । तर कुनै क्रियापदहरु भट्ट हेर्दा द्वितीय अवस्थाको जस्तो देखिए तापनि प्रथम अवस्था मै रहेको हुन्छ ।

उदाहरणको लागि 'उगाउनु' । यहाँ उगाउनुको अर्थ पानी उगाउनु हो । तर पानी कुनै माध्यमबाट प्रथम व्यक्तिलेनै उगाइरहेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा देखिएका क्रियापदहरुलाई अलि विचार गर्नु पर्ने हुन्छ । क्रियालाई कहाँ कसरी प्रयोग गरिन्छ भनि दाहिनेतिर कोष्ट भित्र अर्थ पनि राखिएको छ । क्रियापदको विभाजित रूप भाग: ३ को ३ मा हेर्नु होला ।

१. पार्कक्याँ ट्ठः (क्रियापदको विभिन्न रूपहरु):

उदाहरण:

नेपाली- खानु खायो खाएको खाइरहेको खान्छु (भात)

तमु- चद् चइ चबँ चदिबँ चम् (कैँइ)

खेमा- बइ बजँ बबँ बइबँ बय् (कैँज)

माथि उदाहरणमा दिएका (चद् चइ चबँ चदिबँ चम्) प्रथम क्रियापद हो । यसैलाई द्वितीय क्रियापदमा लैजाँदा मूल क्रियाको धातु पछि र पदको अगाडि 'मि' थपेर द्वितीय पद बनाइन्छ । जस्तै:

चद् चइ चबँ चदिबँ चम् (प्रथम क्रिया १-५)

चमिद् चमिइ चमिबँ चमिदिबँ चमिम् (द्वितीय क्रिया ६-१०)

यहाँ, 'च' चाहि क्रियाको मूल धातु हो भने द्, इ, बँ, दिबँ र म् चाहि पदहरु हुन् ।

नोट: क्रियापदको पूर्णपाठ भाग: २ मा हेर्नु होला ।

१५. पार्कसारा ट्ठः

(क्रियाविशेषण Adverb)

तमु भाषामा क्रियाविशेषणलाई 'पार्कसारा ट्ठः' भन्दछ । कुनै विशेषण वा अर्को विशेषणको अर्थमा खास विशेषता थप्न प्रयोग हुने शब्दलाई क्रियाविशेषण भन्दछ । जस्तै:

हामी ज्यादै खुशी छौं । विस्तारै हिड, नत्र चोट लाग्छ । यहाँ, ज्यादैले खुशीको र विस्तारैले हिँडेको विशेषतालाई थपेको छ । त्यसैले 'ज्यादै र विस्तारै' क्रियाविशेषण हुन् ।

१ पार्कसारा ट्स्कड्डरः (क्रियाविशेषण को बर्गीकरण):

- (क) पल तँब षड्ड रँषः (काल बोधक)
- (ख) ख्लो तँब ऋड्ड रँषः (स्थान बोधक)
- (ग) लेंदे तँब ँड्ड रँषः (परिमाण बोधक)
- (घ) क्ष्या तँब ङ्रँ रँषः (रीति बोधक)
- (ङ) डिब तँब ङँष रँषः (निश्चय बोधक)
- (च) माध्यम तँब ङ्रँड्ड रँषः (माध्यम बोधक)
- (छ) अतब तँब जस्ष रँषः (निषेध बोधक)

(क) पल तँब षड्ड रँषः (काल बोधक):

काल बोधक क्रियाविशेषणले वाक्यमा 'कहिले = खैम ठाँ' भनेर समयको सूचना दिने काम गर्दछ। जस्तै:

हिजो पानी परेको थियो- तेल नाँ युलो रँड्ड रँषः ॥

आज पाहुनाहरु आउने छन्- तिनी फहँमै खम् रँड्ड रँषः ॥

भोलि पोखरा जान्छु- न्हाँगै पोखरा याम् रँड्ड रँषः ॥

उपरोक्त वाक्यहरुमा प्रयुक्त भएका 'कहिले = खैम ठाँ' भन्ने शब्दले हिजो, आज र भोलि भनेर समयको संकेत गरेकोले 'खैम' पल तँब पार्कसारा हुन्। तमु भाषामा 'तेब र तँब' भन्ने उस्तै उस्तो शब्दहरु छन्। तेब = निकाल्ने र तँब = देखाउने हुन्छ। यहाँ 'तँब रँषः' को प्रयोग गरिएको छ।

(ख) ख्लो तँब ऋड्ड रँषः (स्थान बोधक):

स्थान बोधक क्रियाविशेषणले 'कहाँ = खन ठाँ' भनेर स्थानको सूचना दिने काम गर्दछ। जस्तै:

घरमा आउ- धीर खो ड्वाँ रँषः ॥

स्कूलमा जाउ- खेधीर याद् ठाँड्वाँ रँषः ॥

भैसी गोठमा छ- मइ फहँर मु ङ्रँड्ड रँषः ॥

उपरोक्त वाक्यहरुमा प्रयुक्त भएका 'कहाँ = खन ठाँ' भन्ने शब्दले घरमा, स्कूलमा र गोठमा भनेर स्थानको संकेत गरेकोले 'खन' ख्लो तँब पार्कसारा हुन्।

(ग) लेंदे तँब ँड्ड रँषः (परिमाण बोधक)

परिमाण बोधक क्रियाविशेषणले वाक्यमा 'धेरै = लेंदे ँड्ड रँषः' भनेर परिमाणको सूचना दिने काम गर्दछ। जस्तै:

पाहुनाहरु आए- फहँमै खइ ँड्ड रँषः ॥

भेडाको गोठ- क्युउ फहँ क्तिँ ँड्ड रँषः ॥

सामान किन्यो- सामान किँइ इँड्ड रँषः ॥

उपरोक्त वाक्यहरुमा प्रयुक्त भएका 'धेरै = लेंदे ँड्ड रँषः' भन्ने शब्दले पाहुनाहरु, गोठ र सामानले परिमाणको संकेत गरेकोले 'लेंदे' लेंदे तँब पार्कसारा हुन्।

(घ) क्ष्या तँब ख्रिँषः (रीति बोधक)

रीति बोधक क्रियाविशेषणले वाक्यमा प्रकृया 'कसरी = खले ठाँँ' भयो भन्ने कुराको सामान्य जानकारी गराउदछ । जस्तै:

यसरी गर्नु- छले लद् खाँँ प्ख्ख् ॥

कसरी गर्ने- खले लब ठाँँ प्ख्ख् ?

त्यसरी हुँदैन- छले अत खाँँ जऱ ॥

उपरोक्त वाक्यहरूमा प्रयुक्त भएका प्रकृया 'कसरी = खले ठाँँ' भन्ने शब्दले यसरी, कसरी, त्यसरी कार्य भयो भनि सामान्य जानकारी गराएकोले प्रकृया 'खले' क्ष्या तँब पार्कसारा हुन् ।

(ङ) डिब तँब खँष तँषः (निश्चय बोधक)

निश्चय बोधक क्रियाविशेषणले वाक्यमा कार्य 'कति पटक = कदे खे ठँँ तँँ' भयो भनि पटक जाहेर गर्दछ । जस्तै:

कर्म एक पटक आयो ।

कर्म तिखे खइ ठऱऱ तँँ तँँ ॥

मैले दुइ पटक भात खाएँ ।

डइ डिहखे कैँड चइ खँँ खँँ तँँ तँँ ॥

म पोखरा तीन पटक गएँ ।

ड पोखरा साँखे याइ खँँ तँँ तँँ ॥

उपरोक्त वाक्यहरूमा प्रयुक्त भएका 'कति पटक = कदे खे ठँँ तँँ' ले एक पटक, दुइ पटक र तीन पटक भनि निश्चित समयको जानकारी गराएकोले 'कदे खे' डिब तँब पार्कसारा हो ।

(च) माध्यम् तँब त्रिँषः (माध्यम् बोधक)

माध्यम् बोधक क्रियाविशेषणले वाक्यमा 'ले = इ जँ, बाट = दक्या झाँँ, द्वारा = दक्या झाँँ' भयो भनी माध्यम् जाहेर गर्दछ । जस्तै:

आँसीले काट्यो- कोरेइ थोइ तँँ तँँ ॥

बसबाट आयो- बसदक्या खइ थँँ झाँँ तँँ ॥

रेडियोद्वारा समाचार सुनियो-

रेडियोदक्या समाचार थेंइ तँँ तँँ तँँ ॥

उपरोक्त वाक्यहरूमा प्रयुक्त भएका 'ले = इ जँ, बाट = दक्या झाँँ, द्वारा = दक्या झाँँ' भन्ने शब्दले काट्यो, बाट र द्वारा भन्ने भाव बुझाएकोले यी शब्दहरू माध्यम् तँब पार्कसारा हुन् ।

(छ) अतब तँब जऱष तँषः (निषेध बोधक)

निषेध बोधक क्रियाविशेषणले वाक्यमा 'निषेध वा अस्वीकार' गरेको भाव जाहेर गर्दछ । जस्तै:

चुरोट नखानु- चुरोट अथुँद् खँँ तँँ ॥

रक्सी नपिउँनु- पा अथुँद् तँँ तँँ ॥

त्यहाँ नजानु- चर अयाद् बर जदइइ ॥
 उपरोक्त वाक्यहरुमा प्रयुक्त भएका 'निषेध वा अस्वीकार' गर्ने नखानु, नपिउनु र नजानु भन्ने शब्दहरुमा 'अ' उपसर्ग थपेर निषेध बोधक क्रियाविशेषण बनाइन्छ ।
 अतः अथुँद् र अयाद् अतब तँव पार्कसारा हुन ।

१६. सारा इरः (विशेषण Adjective)

विशेषण भनेको कुनै पनि नाम, व्यक्ति वा वस्तुले कुनै खास गुण वा दोष जाहेर गर्नु हो । तमु भाषामा विशेषणलाई 'सारा इर' भन्दछ । तमु भाषामा 'सारा इर' भनेको फूल हो । जब कुनै फूल फुलेपछि मात्र त्यो फुलले राम्रो, नराम्रो, रातो, कालो, सेतो, पहेलो, निलो वा हरियो विशेषता जाहेर गर्दछन् । फुलबाट फल फले पछि मात्र त्यो फलले गुलियो, अमिलो, टर्रो, मीठो वा नमिठो गुणको जाहेर गर्दछ । जस्तै:

- यो फूल रातो छ- चु ट ओलय मु बँद जँप्राइ त्रै ॥
 त्यो फूल राम्रो छ- च ट छयाँव मु बट ज्रौष त्रै ॥
 उ त्यो फूल नराम्रो छ- कि किच ट अछयाँव मु कं कंब द जज्रौष त्रै ॥
 यो सुन्तला मीठो छ- चु सुन्तला सब मु बै इरुदइ इष त्रै ॥
 त्यो सुन्तला नमिठो छ- च सुन्तला असब मु ब इरुदइ जइष त्रै ॥
 यो कागती अमिलो छ- चु कागती क्युँव मु बै कंबाँ क्रौष त्रै ॥
 त्यो मान्छे मोटो छ- च म्हि म्रैव मु ब यंः त्रैष त्रै ॥
 उ त्यो मान्छे अग्लो छ- कि किच म्हि नुव मु कं कंब यंः त्रैष त्रै ॥

उपरोक्त वाक्यहरुमा रातो, राम्रो र नराम्रोले फूलको विशेषतालाई । मीठो र नमिठोले सुन्तलाको गुणलाई । अमिलोले कागतीको गुणलाई । मोटो र अग्लोले व्यक्तिको विशेषतालाई जाहेर गरेका छन् । त्यसैले रातो, राम्रो, नराम्रो, मीठो, नमिठो, अमिलो, मोटो र अग्लो विशेषणहरु हुन् ।

१७. थुलब सौषः (कारक Case)

तमु भाषामा कारकलाई 'थुलब सौष' भन्दछ । वाक्यमा नाम वा सर्वनामको अरु शब्दसंग सम्बन्ध बनाउने लवजलाई कारक भन्दछन् । जस्तै:

- कर्म मदेखि रिसाएको छ- कर्म डदिप्रे सुखइ मु कसु इइरुँ इकाँ त्रै ॥
 उ मबाट टाढा छ- च डदक्या हँगो म ब इइरुँ कँ त्रै ॥
 छिरिडले किताब किन्यो- छिरिडइ क्ष्योए किँइ बाँरुँ जँ ज्रौँ कँ ॥
 डोल्मालाई बोलाउ- डोल्मादि उइद् दँपुँ जँ जँ ॥
 निडमसंग जाउ- निडमदिप्रे याद् उँ इरुँ इइ ॥
 जहाजद्वारा ल्यायो- जहाजदक्या पोगोइ इरुँ इइरुँ त्रै ॥

यहाँ, कर्मले देखि, उले बाट, छिरिडले ले, डोल्माले लाई, निडमले संग र जहाजले

द्वारा भनी नाम वा सर्वनामसंग सम्बन्ध बनाएकोले देखि, बाट, ले, लाई, संग र द्वारा कारकहरु हुन् ।

१८. मैँएब ऱँँजँषः (भाव Mood)

तमु भाषामा भावलाई 'मैँएब ऱँँजँष' भन्दछ । भाव भनेको कुनै विषय वस्तुको निश्चित भइनसकेको तर बक्ताको मनोभाव र मनोवृत्ति अथवा बक्ताले सम्प्रेषण गर्न खोजेको भावलाई स्पष्टसंग बुझाउने शब्द वा वाक्यलाई 'मैँएब' भन्दछ ।

१९. तेस्युरु ऱँँडँरः (नामयोगी Preposition)

तमु भाषामा नामयोगी वा विभक्तिलाई 'तेस्युरु ऱँँडँर' भन्दछ । कुनै वाक्यमा एक व्यक्ति वा वस्तुसंग अर्को व्यक्ति वा वस्तुको सम्बन्ध देखाउन प्रयोग हुने "तिर, सम्म, सित" आदि लवजलाई नामयोगी भन्दछ । जस्तै:

बच्चाहरु बजारतिर दगुरे- कोल्मै चुँसइ न्हेइ ङँँङँँ ऱँँडँर ङँँडँर ङँँडँर ॥
हाम्रो स्कूल डाँडापारि छ- ड्यो खेधी कौँक्याँज मुँ ङँँ ङँँडँर ङँँडँर ङँँडँर ॥
हाम्रो घर बाटोमाथी छ- ड्यो धी क्याँफिर मुँ ङँँ डँँ ङँँडँर ङँँडँर ॥
उनको घर बाटोमुनी छ- थिये धी क्याँन्होर मुँ ङँँ ङँँ ङँँडँर ङँँडँर ॥

उपरोक्त वाक्यहरुमा तिरले बच्चाहरु र बजारसंग, पारिले स्कूल र डाँडासंग, माथी र मुनीले घर र बाटोसंग सम्बन्ध जोडेकोले 'तिर, पारि, माथी र मुनी' तेस्युरु हुन् ।

२०. डेच्याब ङँँडँषः (संयोजक Conjunction)

तमु भाषामा संयोजकलाई 'डेच्याब ङँँडँष' भन्दछ । लेखाईको क्रममा शब्द समुह, वाक्य र उपवाक्यहरुलाई जोडिदिने अब्ययलाई संयोजक भन्दछ । जस्तै:

कर्म र रमा पसल गए- कर्म दे रमा पसल याइ ङँँर ङँँ र ङँँ ङँँडँर ङँँडँर ॥
चिया पिउँछु अनि पढँछु- चिया थुँम् चदक्या खेम् ङँँ ङँँर ङँँडँर ङँँडँर ॥
सुन्तला वा काँको- सुन्तला दे लमै ङँँर ङँँर ङँँर ङँँर ॥
दाजु एवं भाइ- अगै दे अलि जँँ ङँँर ङँँर ॥

उपरोक्त वाक्यमा 'र'ले कर्म र रमा, 'अनि'ले पिउँछु र पढँछु, 'वा'ले सुन्तला र काँको, 'एवं'ले दाजु र भाइसंग सम्बन्ध जोडेकोले 'र, अनि, वा र एवं' डेच्याब हुन् ।

२१. तुँ ङँँः (अंक Counting)

तमु भाषामा एक दुइ तीनको अंकलाई 'तुँ ङँँ' भन्दछन् ।

०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
खा	क्रि	डिह	साँ	प्लि	ड	टु	डि	प्रे	कु

गुरुड भाषामा अंकलाई तुंरै, गणितलाई च्यौब्रिं, अंक गणितलाई च्यौतुंब्रिंरै,
अंकशास्त्रलाई ब्रिंरैब्रिं र गन्तीलाई च्यौब्रिंष भन्दछन् ।

२२. मेदों ँँः (विराम चिन्ह Punctuation)

तमु भाषामा विराम चिन्हलाई 'मेदो ँँः' भन्दछन् । भाषालाई शुद्ध एवं सफासंग स्पष्ट बुझिने गरी दफा दफामा अलग अलग लेखनका लागि शब्दहरुको भाव अनुसार विराम चिन्हहरुको प्रयोग गर्नु पर्ने हुन्छ । उदाहरणः

१. टिब टंषः (||) पूर्ण विरामः

पूर्ण विराम चिन्ह वाक्य पूरा भएपछि अडानका निमित्त लाग्दछ । यस्ता वाक्य प्रश्नवाचक, विस्मयादिबोधक वा निर्देशक भए सम्बन्धित चिन्ह मात्र लाग्छ । यो चिन्हको प्रयोग फेरि त्यसमा हुनु हुदैन । जस्तैः

बुद्ध लुम्बिनिर प्युँब अँ बैझ्ब्रिं ङ्खंरंरुं ङ्खिं ङँ ॥

तमुह्युलये मुह्युल पोखरा अँ ङ्खिंरंरुं ङ्खिंरंरुं ङ्खिंरंरुं ॥

नेपालये मुह्युल काठमाडौं अँ ङ्खिंरंरुं ङ्खिंरंरुं ङ्खिंरंरुं ॥

२. कहाँब कंषः (,) अल्प विरामः

अल्प विराम चिन्ह वाक्यांश वा खण्डवाक्य छुट्याउद र सम्बोधनमा छोटो अडानका निमित्त लाग्छ । जस्तैः

कर्म, निडम, डोल्मा, कहबो दे खदो चुंस याइ ।

कःरुं, ङ्खंरुं, ङ्खिंरुं, कःबैं ब्रिं कःबैं ब्रिं ङ्खिं ॥

ओल्मय, पिङ्गय, तार्ग्य दे उर्ग्य तइर ट सारइ ॥

ङ्खिंरुं, ङ्खिंरुं, ङ्खिंरुं ब्रिं ङ्खिंरुं ङ्खिंरुं ॥

अँ, थि चुर खमै दिमा उइ अथो ङँ, ङँ ब्रिंरुं कःरुं ब्रिंरुं ङ्खिंरुं ॥

३. छिँब ब्रिंषः (;) अर्द्ध विरामः

अर्द्ध विराम चिन्ह वाक्यमा कमै प्रयोग हुन्छ । तैपनि कतै-कतै अर्द्धविराम नलगाई हुदैन । खास गरी लामो र मिश्रित वाक्यलाई छुट्याउन र वाक्यको सम्बन्ध अलि परको देखाउनुपरेमा यो चिन्हको प्रयोग हुन्छ । जस्तैः

केए लन, खेएन; पल छलइ अवान कंरुं ङ्खिं, कंरुंरुं; ङ्खिं ब्रिंरुं ङ्खिं ॥

ध्योए छयाँव मु; सैए बिस्यं बेले छब ब्रिंरुं ब्रिंष ङ्खिं; ङ्खिंरुं ङ्खिंरुं ब्रिंरुं ॥

क्याँइ विब ताँ ठिक अँ; उजे छाँइ इहाँलो ङ्खिंरुं ङ्खिंरुं ङ्खिंरुं ङ्खिंरुं ॥

४. कोलोन कंरुंः (:) कोलोनः

कोलोन चिन्ह मुल विषयको शिर्षकको अन्तमा वा पुन, पुनश्च, नोट र प्राय भन्ने शब्दसंग प्रयोग गरिन्छ । जस्तैः

तमु क्योएये भाग सोंः ङ्खिंरुंरुं ङ्खिंरुं ङ्खिंरुं ॥

पुनश्चः चु ताँफुंये ताँचो पुरानोइ मु ङ्खिंरुंः ब्रिंरुंरुं ङ्खिंरुंरुं ङ्खिंरुंरुं ॥

चु माला धवइः प्रयोग लल तम् ब्रै ऽण्ड झाबजंः फूँचिब षण्ड ऽण्ड ॥
नोटः तांमो फ्रेयास्यं प्रेप्रे लद् ऊँदः ऽँऽँ ङ्रंनइँ ङ्रं षण्ड ॥

५. योजक चिन्हः (-) योजक (इयास):

दुइ शब्दहरूलाई जोड्नु पर्दा र हारको आखिरीमा शब्द नअटई अर्को हारमा लेख्नु परेमा योजक चिन्हको प्रयोग गर्ने गरिन्छ । जस्तै:

छुर्याँब-अछुर्याँब, सब-असब, म्रौँब-अम्रौँब, तडि-महुइस, तब-अतब आदि ।
झौँब-अझौँब, डब-अडब, ङ्रँब-अङ्रँब, ऽँ-ऽँःजंङ्र, ऽब-अऽब आदि ।

६. इयोएब ङ्रँजँबः (?) प्रश्न, प्रश्नवाचक:

कसैसंग कुनै कुरा सोध्दा र आवेग, शंका, वा व्यंग प्रकट गरिँदा पनि प्रश्न चिन्हको प्रयोग हुन्छ । जस्तै:

क्योँ सु ? चुर तलि खलो ? ङ्रँ ड्रँ ? ब्रँ ऽण्ड काण्ड ?
सगरमाथा कते नुब मु ? डबऽण्ड ऽँ ङ्रँ ङ्रँ ?
तिनी थि तले अख ? ऽँ ऽँ ऽण्ड जका ?

७. प्लफैब ङ्रँणँबः (!) उद्गार:

उद्गार चिन्ह हर्ष, विस्मत, धृणा, आश्चर्य आदिको भाव प्रकट गर्दा र सम्बोधनमा पनि लाग्छ । जस्तै:

ओहो ! तिनी डेस कते तौँब जँलँ ! ऽँ ङ्रँ ङ्रँ ङ्रँ ङ्रँ !
कठै विचरा ! अलि लिदमा तेयामै ङ्रँ ङ्रँ ङ्रँ ! ऽण्ड ऽण्ड ऽण्ड ऽण्ड ऽण्ड ॥
आमा ! छिटो खो से जँ ! ङ्रँ ङ्रँ ङ्रँ ॥

८. उदाहरण जँङ्रँणँबः (‘ ’ “ ”) उदाहरण:

शब्दको विशेष जोडमा वा तिनलाई महत्व दिँदा कुनै कुराको उदाहरणमा एकोहोरो भए (‘ ’) र दोहोरो भए (“ ”) उदाहरण चिन्हको प्रयोग गर्नु उचित हुन्छ । जस्तै:

अलाओले भ्याँब ‘पोडे’ जण्डजँण्ड ङ्रँब ‘ठँदँ’
“खेएइर भन्दा लइर स्यम्” “काँजँजँर बाण्ड ङ्रँ ङ्रँ ङ्रँ”

९. ताँथौँब ऽँऽँबः (-) निर्देशक:

कुनै कुरालाई व्याख्या वा उद्धृत गर्दा, अर्थात् उँदा र वातचितमा बोलेका पछाडि निर्देशक चिन्ह दिइन्छ । जस्तै:

कर्म खन फेइ – आमाइ थाहा अरे ङ्रँ ङ्रँ काण्ड ङ्रँ – जँ ङ्रँ ङ्रँ ङ्रँ ॥
ड चमी – प्रेदी तइ ङ्रँ ङ्रँ – ङ्रँ ङ्रँ ङ्रँ ॥
चर अयाद् – फहुरी मु बर जण्ड – ङ्रँ ङ्रँ ङ्रँ ॥

१०. च्युब ङ्रँबः () [] { } कोष्ट:

कोष्ट चिन्हहरु शब्द र मूल वाक्यसित असम्बन्धित कुरामा क्रम वा विषय छुट्याउँदा कोष्ट (), कुनै विशेष स्थिति र कुरामा [] र ढाक्नु पर्दा { } लगाइन्छ । यी

चिन्हहरु हिसाबमा प्रयोग हुन्छन् ।

११. च्योगा चिन्हः गणित चिन्हः

गणित चिन्हहरुलाई निम्न अनुसार प्रयोग गरिएका छन् ।

खुब ठाँथ = (+) जोड

पिब ठँथ = (-) घटाउ

प्लब ढुब्थ = (X) गुणन

चुब बाँथ = (÷) भाग

चहका बःठ = (=) बराबर

२३. ताँफुँ रँठौँः (शब्दांश Particle)

तमु भाषामा शब्दांशलाई 'ताँफुँ रँठौँ' भन्दछ । कुनै पनि शब्द, शब्दसमुह वा वाक्यको भनाईलाई पूर्णता दिन वा स्पष्ट गर्नका लागि प्रयोग गरिने प्रत्ययलाई शब्दांश भन्दछ । जस्तैः

म = ड, ड कर्म अँ ब ठरुँ जँ ॥

मेरो = डये, डये मिँ कर्म अँ ब ढँ रँ ठरुँ जँ ॥

मसंग = डदिप्रे, डदिप्रे खो बःडँठँ ठौँ ॥

मलाई = डइदि, डइदि यामिद् बःजँडँ ढँरँडँ ॥

मैले = डइ, डइ च्योल खाँड बःजँ ब्रिँडँ ठौँजँ ॥

मत = डम्, डम् केँड चम् बःरँ ठँजँ बःरँ ॥

हामी = डि, डि पोखरा याम् बँ ठँकार ढँरँ ॥

हाम्रो = ड्योये, च ड्योये धीं अँ बः ह्रिँजँ ड्रौँ जँ ॥

वहाँ/यहाँ = ड्योँ, ड्योँये धीं खन ह्रिँडँ ड्रौँ ठाः ?

हामीहरु = डिमै, डिमै चल खाँड बँरँ बःडँ ठौँजँ ॥

हामीले = डिइ, डिइ केँड चइ बँजँ ठँजँ बःजँ ॥

तिमी = क्योँ, क्योँ खन याम् ठँ ठाः ढँरँ ?

तिमीहरु = केमै, केमै खन याम् ठँरँ ठाः ढँरँ ?

तिम्रो = क्योँये, क्योँये धीं खन ठँडँ ड्रौँ ठाः ?

तिमीले = क्योँइ, क्योँइ केँड चइ वः ठँजँ ठँजँ बःजँ थ ?

तिमीसंग = क्योँदिप्रे, क्योँदिप्रे याम् ठँडँठँ ढँरँ ॥

तिमीबाट = क्योँदक्या, क्योँदक्या लद् ठँडँठँ ढँरँ ॥

तिमीद्वारा = क्योँदक्या, क्योँदक्या लपोगो ठँडँठँ ढँरँ ॥

उ = च, च छयाँव मु बः ब्रौँथ ढँ ॥

उनी = च, च छयाँव अरे बः ब्रौँथ जँरँ ॥

उनीहरु = चमै, चमै धींर याइ बँरँ ड्रौँर ढँजँ ॥

उसको = चलँ, चु माला चलँ बै ढँरँ बःडँ ॥

उनको = चलँ, चलँ मिं पारु अं ब्रळ्ळं ँं ठरँ जँ ॥
 यिनी/तिनी = थि, थि धीर याइ रं झँर पंजं ॥
 यिन्को/तिन्को = थिलँ, थिलँ रह अरे रंळ्ळं इइ जरँ ॥
 तिनीहरु = थिमै, थिमै म्रोर याइ रंरँ ँंर पंजं ॥
 यो = चु, चु छयाँव मु ब्रै ब्रौष ँं ॥
 त्यो = च, च छयाँव अरे ब्र ब्रौष जरँ ॥
 उ त्यो = कि किच, कि किच मिह नुब मु कं कंब ँंः ँंष ँं ॥
 यसको = चुये, चुये मिं काली अं ब्रैपं ँं कळ्ळं जँ ॥
 त्यसको = चये, चये मिं माली अं ब्रपं ँं ँंळ्ळं जँ ॥
 कसको = सुये, सुये नक्यु खइ इँपं ँंळ्ळं काजं ?
 बाट = क्या, खनइक्या खइ काँजंळ्ळं काजं ?
 बाट = चा, खनइचा खइ काँजंळ्ळं काजं ?
 बाट = दक्या, नकदक्य तोमी थ्रॉम् ँंळ्ळं ँंः ँंः ॥
 द्वारा = दक्या, बसदक्या पोगोइ थ्रड्ढाळ्ळं ठँबँजं ॥
 लाई = दि, ताँदि छयाजालो रँडँ ब्रौषळ्ळं !
 संग = बालो, ताँइदिबालो थ्रोम् रँजंङ्गंषळ्ळं ँंः ॥
 संग = प्रे, ताँइदिप्रे छिम् रँजंङ्गं क्कांः ॥
 संगै = प्रेप्रे, चमैदि प्रेप्रे याद् ब्रँरँ ब्रँरँ पंझ ॥
 भित्र = न्होर, धीं न्होर सु मु झँ ँंःः इँ ँं ?
 बाहिर = फिपिर, फिपिर खुँव मु ठंठंर कौष ँं ॥
 माथि = फिर, फिर तडी फ्योस्युम् ठंर रँ ब्रँ ँंः ॥
 माथि = छोर, क्याँ छोर याद् ँंः कौःर पंझ ॥
 माथि = तु, तु खो अन रँ कौ जँ ॥
 माथितिर = तुले, तुले अखो रँळ्ळं जकौ ॥
 तल = मा, मा यु अगै ँं पँ जभँ ॥
 तलतिर = माले, माले अयु ँंळ्ळं जपँ ॥
 पट्टि = ले, ड लिसौले अखो ब्र ँंःःः जकौ ॥
 तिर = इले, तोसो धींइले याद् रँःःः ब्रौजंळ्ळं पंझ ॥
 पटक = खे, कते खे तइ क्कँ कौ रंजं ?
 अगाडि = वैसौं, वैसौं वैसौं अयाद् बँःःः बँःःः जपंझ ॥
 पछाडि = लिसौं, लिसौं लिसौं अटिद् ँंःःः ँंःःः जदंझ ॥
 बिचमा = माभर, माभर भने टिद् ँंःःः रँःःः दंझ ॥
 छेउमा = छेकोर, छेकोर याइर अटिद् ब्रौकँर पंजंर जदंझ ॥
 डिलमा = चोर, चोर याइर अलुद् ब्रौःर पंजंर जळ्ळंझ ॥
 कुनामा = कुनर, कुनर याइर अटिद् कौँर पंजंर जदंझ ॥
 र = दे, राम दे श्याम थुमै अं रँः ब्रँ इँः रँःः जँ ॥

र = से, प्र से ड ह्रुं ड्र (से गन्ति गर्दा मात्र प्रयोग हुने)

वा = गि, राम गि श्याम सु च र्ऌ बं ड्रुं ड्रुं ?

एवं = दे, अन दे अलि खइ जऌ ड्रुं जऌ ठाजं ॥

तथा = दे, अगै दे आच्योबाउ जऌ ड्रुं जऌ ड्रुं ॥

पनि = ये, चु ये छयाँब मु ब्रै पं ड्रुं ॥

नोट: यो 'ये' शब्दसंग जोडिएमा 'को' को अर्थ हुन्छ तर अलगै लेखिएमा 'पनि' को अर्थ बुझाउँदछ । यो 'ये'को फरक अर्थ हुनु तमु भाषाको मौलिक विशेषता हो ।

ले = इ, खलेबोइ सो किंम् काँड्रुं ड्रुं ॥

हो = रि, क्यो धीं खन रि क्ऌ ड्रुं ॥

हो = अं, डये धीं लमजुड अं ड्रुं ड्रुं ॥

हो = च, किच मिह सु च ठं ड्रुं ड्रुं ?

हुन = ग, चमै फ्हेँमै ग ड्रुं ड्रुं ॥

होइन = अडि, च डल अडि ड्रुं ड्रुं ॥

है = ओ, ड तोसो याम ओ ड्रुं ड्रुं ॥

हुन्छ = तम्, केए छयाँब तम् कंजं ड्रुं ॥

हुदैन = अत, केए छयाँब अत कंजं ड्रुं ॥

हरु = मै, तमुमै ताइ थ्हाँखइ र्ऌ ड्रुं ॥

हरुको = मैलं, चु भयोला चमैलं ड्रुं ॥

छ = मु, डोल्मा तिन्होर मु ड्रुं ॥

छ = मै, फो भुँडे तयामै ठाँ ड्रुं ॥

छन् = मो, क्वेबुर लममै मो क्ऌ ड्रुं ॥

छु = मु, ड चुरिइ मु ड्रुं ॥

छौं = मो, डि लेंइ मो ड्रुं ॥

छैन/छैनन् = अरे, चर सुये अरे ड्रुं ॥

सबै = ताइ, ताँइदि छयाजालो र्ऌ ड्रुं !

थियो/थिए = मुलो, क्योँ खन मुलो क्ऌ ड्रुं ?

थिएन = अरेलो, चर सुये अरेलो ड्रुं ॥

का = बै, लेंइ थरीबै मु ड्रुं ॥

को = बँ, ड केंइ चडिबँ ड्रुं ॥

को = सु, चर सु सु मु ड्रुं ?

को = ये, पिह क्योएये खो ड्रुं ॥

को = ल, च बक्खु सुलं ड्रुं ?

नोट: कुनै वस्तुको सोधानी गर्दा तमु भाषामा 'लँ ड्रुं' बाट सोधियो भने 'लँ ड्रुं' मै अन्त हुन्छ । साथै अत्यन्तै ब्यक्तिगत एवं पारिवारिक भए पनि 'लँ ड्रुं' को प्रयोग हुन्छ । तर यो 'लँ ड्रुं' चाहि विषय वस्तु र अवस्थामा भर पर्दछ ।

मा = र, ड खेधीर खेम् ड्रुं ॥

मै = रिइ, उ धीरिइ खेम् ब्र कौञ्जिंजं कौऱ् ॥

त = दि, चाले खो दि बौंजिंजं ॥

नि = न्हँ, छमिइ तयामै न्हँ ब्रांजं रपं ॥

नि = दि, अन तो चब दि जउ रँ बष ॥

ले = थें, च खन थें ब्र काउ रँ ?

नोट: यहाँ कुन गाउंले वा कुन देशको भन्नु पर्दा 'थें'को प्रयोग गरिन्छ ।

यहाँ = चुर, चुर मलामुली मु ब्र रपं ॥

त्यहाँ = चर, चर मलामुली अरे ब्र रपं ॥

उ त्यहाँ = कि किचर मो ठ कं ब्र रपं ॥

कता = खन, काशि खन याब कं ब्र रपं ?

उता = क्याले, उ क्याले याम् ब्र कं ब्र रपं ॥

यता = चाले, काशि चाले च्योद् कं ब्र रपं ॥

त्यता = चाँइले, क्यौं चाँइले अयाद् कं ब्र रपं ॥

कहाँ = खन, रमा खन याम् रपं काउ रपं ?

कसको = सुलँ, चु धीं सुलँ ब्र रपं ?

कसले = सुइ, छयल सुइ ठोइ ब्रांजं रपं ?

किन = तले, केए तले अत कं ब्र रपं ?

कसरी = खले, पोखरा खले याम् कं ब्र रपं ?

कहिले = खैम, अन खैम खम् जउ कौंजं काऱ् ?

अहिले = तोसो, अन तोसो खम् जउ रँ ब्र रपं ॥

यसरी = छले, पोखरा छले याम् कं ब्र रपं ॥

त्यसरी = छुले, पोखरा छुले याम् कं ब्र रपं ॥

यसो = छा, छा छो बिद् ब्र रपं ॥

त्यसो = छो, छा छो लद् ब्र रपं ॥

कसो = खै, खै लब दि तारे कौं ब्र रपं ?

अब = तारे, तारे खै लब रँ कौं ब्र रपं ?

यसपछि = चुएलिसौं, चुएलिसौं तो लब ब्र रपं ?

त्यसपछि = चएलिसौं, चएलिसौं तो लब ब्र रपं ?

यसोभएकोले = छातइर, छातइर लल अत ब्र रपं ॥

त्यसोभएकोले = छोटइर, छोटइर लल अत ब्र रपं ॥

गर्दा = लबर, छालबर छयाँब तम् ब्र रपं ॥

त्यसोगर्दा = छोलबर, छोलबर केए अत ब्र रपं ॥

भयो = तइ, केए ताँइ तइ कं ब्र रपं ॥

भएन = अत, केए छयाँब अत कं ब्र रपं ॥

भइसक्यो = तलखाँइ, केए तल खाँइ कं ब्र रपं ॥

भइसकेछ = तयामै, केए ताँइ तयामै कं ब्र रपं ॥

मारीसक्यो = सैयालखाँइ, ताँइ सैयालखाँइ रैजं डुँपळ्ळींजं ॥
 गरेर = लइर, फलाँफुलुँ लइर लद् ठाळ्ळींजं ष्णंर ष्ण ॥
 मच्यो = सिइ, ताँइ सिइ रैजं डुँजं ॥
 अलि = दे, दे छयाँव अत डुँ ब्रौष जर ॥
 थोरै = चेकेदे, चेकेदे तइ ब्रौंजं रजं ॥
 अलिकति = चेकेदे, चेकेदे तइ ब्रौंजं रजं ॥
 धेरै = लेंइ, लेंइ तइ ष्णं रजं ॥
 प्राःय = लेनइ, लेनइः १२३ मु ष्णंजंः ऽऽ १ ॥
 पो = ग, छा तइर ग ब्रौ रजंर ब ॥
 क्यारे = दो, नास खया दो ऽऽकाप डुँ ?
 रे = रो, तमुये मुँ मुल रो ऽऽपं र्रुँ ऽऽरुँ ॥
 के हो = तो चा र्रुँ ब्रौ ? के = तो/ता र्रुँ/र्रुँ ?
 जस्तै = दोले, चिदो दोले ओरद् ब्रौं ब्रौंजं जैरुँ ॥
 उस्तै = क्रिदो, क्रिदो तम् कुँडुँ ररुँ ॥
 गर्नु = लद्, छयाँव केए लद् ब्रौष कुँजं ष्ण ॥
 गर्न = लल, छयाँने लल पर्दिम् ब्रौं ष्ण ष्ण ष्ण ॥
 गरम्/गरौं = लन, छा लन, छो लन ब्रौ ष्ण, ब्रौ ष्ण ॥

२४. थो र्रुँः (समास Compound word)

दुइ वा दुइभन्दा धेरै शब्दहरु मिलेर बन्ने शब्दसमुहलाई समास भन्दछन् । तमु
 भाषामा समासलाई 'थो र्रुँ' भन्दछ । जस्तैः
 डुँषाऽ, डुँषट्टै, डुँजंर्रुँकाँ, डुँर्रुँ, डुँडुँर्रुँ, डुँजंर्रुँ, डुँजंर्रुँ, र्रुँर्रुँकाँ, कुँष्णर्रुँ, जैठकुँ
 ष्णर्रुँ, ष्णर्रुँर्रुँ, जैठर्रुँर्रुँ, डुँडुँर्रुँ, डुँडुँर्रुँ आदि ।

१. समासका प्रकारः

- (क) च्यौथो र्रुँः (उपसर्ग समास Prefix)
- (ख) स्योथो र्रुँः (प्रत्यय समास Suffix)
- (ग) साराथो र्रुँः (विशेषण समास Adjective compound word)

(क) च्यौथो र्रुँः (उपसर्ग समास):

उपसर्ग समास 'च्यौथो र्रुँ' भनेको कुनै पनि शब्द वा शब्द समुहको अगाडि मान
 पदवीको रूपमा प्रयोग हुने शब्द हो । जस्तैः

जैठ-र्रुँर्रुँ, जैठ-र्रुँर्रुँ, जैठ-र्रुँर्रुँ, जैठ-कुँष्णर्रुँ, जैठ-डुँर्रुँ आदि ।
 यहाँ, प्रधानपञ्च, सभापति, प्रधान मन्त्री, कुलपति र सचिवको अगाडी 'उप' भन्ने
 उपसर्ग थपिएको छ । त्यसैले 'उप' भन्ने शब्द च्यौथो हो ।

खेव+मिह	खेमिह क्खैः (विद्यार्थी)
लोब+मिह	लोमिह ल्खैः (शिक्षक)
खौब+ताँ	खौताँ क्खैः (शिक्षा)
खेव+ताँ	खेताँ क्खैः (पत्रिका)
सुँ+ताँ	सुँताँ ख्खैः (मुख-पत्र)
खौर+चोब	खौचौब क्खैः (मुखाकर, कण्ठप्ल)
सैँब+ताँ	सैँएताँ ख्खैः (कथा)
मैँब+ताँ	मैँएताँ ख्खैः (उपन्यास)
ख्खोब+ताँ	ख्खोताँ क्खैः (निबन्ध)
क्वेब+ताँ	क्वेताँ क्खैः (कविता)
मिह+ताँ	मिहताँ ख्खैः (जीवनी)
क्यब+लोब	क्यलो क्खैः (श्रृष्टि कथा)

२६. प्रँब क्खैः (विग्रह Separation)

शब्द रचनामा समास र सन्धि गरिएका शब्दहरूलाई टुक्र्यार राख्नुलाई विग्रह भन्दछ । तमु भाषामा विग्रहलाई 'प्रँब क्खैः' भन्दछ । समास र सन्धि शब्दहरूको मेल हो भने विग्रह त्यसको खण्ड हो । समास र सन्धिमा शब्दको आकार छाँटिन्छ तर विग्रहमा फुक्दछ ।

उदाहरण:

समास/सन्धि

विग्रह:

स्यौतुँब ख्खैः	'दुइ नदी'को संगम, दोभान ।
सुँइह ख्खैः	'दुइटा मुख' भएको वा कुरा फेरिरहने मानिस ।
नालइह ख्खैः	'दुइटा नाल' भएको बन्दुक ।
सुँसौँ ख्खैः	'तीनवटा शूल' भएको कुनै हतियार ।
जुम्ले ख्खैः	'एकै साथ जन्मिए'को दुइ बच्चा ।
लेइह ख्खैः	'दुइवटा जिब्रो' भएको कुरा फेरिरहने मानिस ।
इहसाँध ख्खैः	'दुइवट साँध' भएको दोसाँध ।
सैँएइह ख्खैः	'दुइ मन'को मानिस, दोमन ।
क्रोग्य क्खैः	'गहुँभै गोरो' मानिस ।
प्लिकुना ख्खैः	'चार कुना' भएको समुह वा वस्तु ।
ह्खिफले ख्खैः	'लामो खुट्टा' भएको किरा ।
न्ह्खि ख्खैः	'लामो कान' भएको मानिस ।
इहप्ले ख्खैः	'दुइ कप्टेरा' पारेको बाँस ।
पिह्ख्याख्खो ख्खैः	'ब्याकरण' भाषाको नियम ।

२७. ताँफुँ स्युब रौँ ह्यैः

(शब्द रचना Word structure)

भाषाको मूल गाँठो भनेकै शब्द हो । शब्द रचना गर्दा आ-आफ्नै तरिका र नियमहरु बाँधेका हुन्छन् । तमु भाषामा पनि आफ्नै नियमहरु छन् । खेमा लिपिमा आधा अक्षरको व्यवस्था नभए-कोले शब्द रचना गर्दा दुइवटा आधा व्यञ्जनहरु एकै ठाउँमा राख्नु मिल्दैन । जस्तै: म्लह, इह्य, फ्लह, फ्लहँ, ध्लहा, ख्लहे, म्ल्यौँ, म्ल्या आदि । गुरुड भाषामा धानलाई 'म्लह' भन्दछ । तर व्याकरणको नियम अनुसार एकै ठाउँमा खुट्टा काटेर दुइवटा आधा व्यञ्जनहरु एकैसाथ राख्न मिल्दैन । त्यसैले (म + ल + ह) = 'म्लह' लेख्नु पर्छ । उदाहरणको लागि तमु भाषामा स्ह, इह, छह, तह, तहँ, तहो, फह, लह, खहो, म्हो, ल्हे, फ्हे, ख्हे, आदि लेख्नु पर्दा पुरा अक्षरमा 'ह' ल्होमा दिनु पर्छ । जस्तै: डः डः बः बः सः सः रः रः ङः ङः ङः ङः ङः ङः ङः ङः ङः ङः आदि ।

(क) मौलिक शब्दको चयन:

मौलिक शब्दहरुको बढी मात्रामा चयन गर्न सकेमा रचना उत्तम हुन्छ । यसबाट भाषामा मौलिकपन आउनुका साथै मिठास र ओजपूर्ण पनि हुन्छ । जस्तै:

काम्लोये लारा कःम्लःम्लः (गिठको लहरा)
तिमिये ठहो रःरःम्लः (तरुलको गाँठो)
फुइदीये लाडग्र ठःम्लःम्लः (उखुको लाडग्र)
म्लहये ना म्लहःम्लः (धानको बाला)
ननये सारा म्लहःम्लः (तोरीको फूल)
लबुये चन म्लहःम्लः (मुलाको चना)
पिँठहाये खैडु ठःम्लःम्लः (सागको गुन्द्रुक)
पुमुये छोब ठःम्लःम्लः (टिमुरको अचार)
नडिये रँग म्लहःम्लः (पुवाको भाडग्र)
लमैये चिचिला म्लहःम्लः (काँक्रोको चिचिला)
तौरये ह्विना म्लहःम्लः (काउनुको बाला)
नारेये कापु म्लहःम्लः (कोदोको बाला)
मकैये घोगो म्लहःम्लः (मकैको घोका)
कँइये तक्ला ठःम्लःम्लः (भातको चैला)
पैगौंये नाला ठःम्लःम्लः (ढिडोको नाल)
ठाये नाँ म्लहःम्लः (तिहनको चौटा)
धीये मुखु म्लहःम्लः (घरको धुरी)
फहौंये च्योक्से ठःम्लःम्लः (गोठको भाटा)
इह्यये तर म्लहःम्लः (दूधको तर)
ध्युगुये खार म्लहःम्लः (ध्युको खार)
महहिये मदिनी म्लहःम्लः (महिको मदिनी)
भदलये कुराउनी म्लहःम्लः (भदलाको कुराउनी)

हुबाहु आयात नै गरी पूर्ति गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यसो भएन भने गुरुङ भाषामा शब्द संबृद्धि हुन सक्दैन । संबृद्धि नभएको साहित्य तिक्खर हुँदैन । तिक्खर नभएको साहित्य लोकप्रिय र दिर्घकालिन हुन सक्दैन । साहित्यको विशेषता भनेकै यही हो ।

३०. कएताँ स्युब ठजैँरैँ ह्रिषः

(वाक्य रचना Sentence structure)

भाषालाई शुद्ध एवं सरल बनाउन आवश्यकता अनुसारको शब्दहरूलाई मिलाएर राख्ने क्रमलाई 'कएताँ स्युब ठजैँरैँ ह्रिष' वाक्य रचना भन्दछ । यसबाट शब्दहरूको आपासी सम्बन्ध र कर्ताले भन्न खोजेको अभिप्राय स्पष्ट हुन्छ । तमु भाषामा शब्द रचना गर्दा कर्म + कर्ता + क्रिया (क्र + भारे + पार्क) हुन्छन् । जस्तै:

<u>क्र (कर्म)</u>	<u>भारे (कर्ता)</u>	<u>पार्क (क्रिया)</u>
म	भात	खान्छु ।
ड इ	कैँइ ठैँज	चम् ब्य् ॥

उपरोक्त वाक्यमा 'म'ले कर्ताको, 'भात'ले कर्मको र 'खान्छु'ले क्रियाको संकेत गरेको छ । त्यसैले, म भात खान्छु । ड कैँइ चम् इ ठैँज ब्य् भन्नाले एउटा साधारण वाक्यको रचना भएको छ । यसै अनुरूप आवश्यकता अनुसार भाव, समय, उद्देश्य र अवस्थाहरूको संयोजन गरी वाक्यहरूको रचना गर्न सकिन्छ । शब्दहरूको सही तरिकाले चयन गर्न सकेमा रचनामा मिठास आउनुका साथै सरल एवं उत्कृष्टता पनि भल्किन्छ ।

३१. बेछ्याँ फिह्र्या बाँझौँ ठ्रुंःझौँः

(उत्कृष्ट रचना Creative writing)

उत्कृष्ट रचनालाई तमु भाषामा 'बेछ्याँ फिह्र्या बाँझौँ ठ्रुंःझौँः' भन्दछ । उत्कृष्ट रचनाका लागि भाषा र शब्द भेदको पूर्ण जानकारी हुन अति आवश्यक छ । यसका साथै शब्दहरूको प्रयोग बडो राम्रो तरिकाले हुनु पर्छ । शब्दको छनौट गर्दा छोटो, मिठो, सजिलो र जनजीवनमा बढी प्रयोग हुने खालको हुनु पर्छ । यसो भयो भने वाक्यमा शब्दहरूको मेल बेजोड हुनका साथै कर्ताले भन्न खोजेको कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

यसैगरी विषय वस्तु, समय, अवस्था र सन्दर्भको माग अनुसार चिन्हको प्रयोग गर्नुका साथै उपमाहरूका साथै उखान-तुक्का पनि दिन सकेमा रचनाको स्तर उत्कृष्ट हुन सगदछ । यसबाट लेखन कुशलताको पनि विकास हुन्छ । रचनामा शब्दहरूको प्रयोग गर्दा एउटा वाक्यमा एकै किसिमका वा पर्यायवाची शब्दहरूको एक पटक भन्दा बढी प्रयोग गर्न हुँदैन । वाक्यमा प्रसंग, सन्दर्भ र भनाइ पनि दोहोरिन दिन हुँदैन । यिनै विधिहरू उत्कृष्ट रचनाको मौलिक कला हो ।

३२. तोताँ-लोताँ ँँ-ँँः

(उखान-तुक्का Idiom)

गुरुड भाषामा गहकिला उखान-तुक्काहरु प्रशस्त छन् । यी लक्षण वा सूत्रका रूपमा प्रयोग गरिएका हुन्छन् । यिनको प्रयोगले भाषा मार्मिक, सजिव र प्रवाहपूर्ण हुन्छ । उखान-तुक्काले सम्पन्न नभएको भाषा कहिल्यै पनि मौलाउन सक्दैन । त्यसैले, रचनामा यी दुबैको महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । गुरुड भाषामा मनग्य उखान-तुक्काहरु छन् । मुख्य कुरा यिनको संकलन, संरक्षण, दैनिक प्रयोग र उपयोग राम्रोसंग हुनु पर्छ ।

उखान र तुक्कामा फरक के छ भने तुक्काको प्रयोग आफुखुसी हुदैन । यी खालि वाक्यमा भावतीक्ष्णता र शब्दशक्तिका लागि मात्र प्रयोग गरिन्छ । तर उखान भने वाक्यवत् भएकोले स्वतन्त्र रूपमा अर्थ प्रष्टाउन सक्दछ । उदाहरणः

१. तुक्काः अर्थ र प्रयोगः

- असब कए जइष ङँ – नमिठो स्वर ।
- असब सुँ जइष ङँ – नमिठो बचन गर्ने मानिस ।
- असब मिइ जइष ङँ – दोषी आँखा भएको मानिस ।
- असब मिह जइष ङँ – दुष्ट मन भएको मानिस ।
- काम्लो चव ङँ ङँ – गरीब, चरित्र भएको मानिस ।
- क्लि चव ङँ ङँ – दरिद्र मानसिकता भएको मानिस ।
- कों क्रेव ङँ ङँ – कठिन कार्य, मुस्किल, चुनौति आदि ।
- क्वे फ्रिँव ङँ ङँ – बेकारको हल्ला गरेर कुरा काट्ने ।
- चज चव ङँ ङँ – नुन खानु, जागिर खानु ।
- छ्याँव मिइ ङँ ङँ – शुद्ध, शान्त मन ।
- छि चव ङँ ङँ – मन्द बुद्धिको मानिस ।
- ट ख्याव ट ङँ ङँ – चिप्लो कुरा गरी पगरि गुथ्नु ।
- तो वाव ङँ ङँ – गालि गर्नु, सराप्नु ।
- ताँ चव ङँ ङँ – कुरा खाने, भनेको मान्ने ।
- ताँ अचव ङँ ङँ – कुरा नखाने, डँकिनी ।
- धीँ न्होर ङँ ङँ – गोप्य, व्यक्तिगत कुरा ।
- न्हवे खाव ङँ ङँ – अचेत हुनु ।
- न्ह पिँव ङँ ङँ – कान थाप्नु, ध्यान दिनु ।
- न्ह प्लव ङँ ङँ – कान नसुन्ने मानिस ।
- न च्युँव ङँ ङँ – मन नपर्ने ।
- न थोव ङँ ङँ – इज्जत फाल्नु ।
- न थेंव ङँ ङँ – इज्जत राख्नु ।
- ननये ट ङँ ङँ – तोरीको फुल ।
- न ह्वाव ङँ ङँ – मन नपर्ने ।

बेले इहाँव बाँढे बःथ – असाध्यै मन पर्ने ।
 मा तहव रे सःथ – सरल कार्य, ओरालो, तुच्छ ।
 मि क्यु रे कुँ – वैर भाव हुनु ।
 मिइ क्योव रेजं कुँथ – कुनै वस्तुमा आँखा गाड्ने ।
 मिइ फैव रेजं ठाँथ – होशियार हुनु ।
 मिइये छुजु रेजंजं बाँथ – आँखाको कसिंगर, मन नपर्ने ।
 मिइ चैव रेजं बाँथ – आँखा तार्नु ।
 मिइ तारव रेजं रेसथ – आँखा जुधाउने ।
 मिइर थँव रेजंर रेँथ – आँखामा राख्दा पनि नबिभाउने ।
 मिइ सैव रेजं बूँथ – आँखा भिम्काउने, इसारा गर्ने ।
 मेब्रो फोव रेँथै ठाँथ – दरिद्र मानसिकता भएको मानिस ।
 म्हिदो अभ्योव रेँथै जाँथैथ – नराम्रो, अनुहार नपरेको ।
 यो कारा पैँ करै – चकचके, बाँदर ।
 यो तोव पैँ रेँथ – हात थाप्नु, मार्नु, शरण जानु ।
 यो खुव पैँ कौँथ – हातबाट निस्कनु, उम्कनु ।
 यो लव पैँ ल्थ – आफ्नो बशमा पार्नु ।
 यो हिँव पैँ लुँथ – लामो हात गर्ने बानी ।
 यो छज पैँ बाँथ – सानो मन भएको मानिस ।
 यो थ्यव पैँ लाँथ – ठूलो मन भएको मानिस ।
 रु तोव रेँ रेँथ – सिङ थापेर जोरी खोज्ने ।
 स चव इबथ – मृत्यु, सिलटिमु खाने ।
 मुँ सारास्यो रेँ इरुँ – आकासको अप्सरा जस्ति ।
 सिँ फरे इँ ठारै – सहारा नभएको ।
 सुँ उइव इँ जेँथ – देखा पर्नु ।
 सुँ च्योव इँ ब्रिँथ – मुख हेर्ने, विचार गर्ने ।
 सुँ पिँव इँ ठँथ – मुख मुखै लाग्ने, छाड्ने ।
 सुँ टुव इँ टैँथ – मुख बन्द गर्नु, चुप लाग्नु ।
 सुँ नव इँ उथ – मुख दुखाउने, बेकारको काम ।
 सुँ लोव इँ ल्थ – लाज मान्नु ।
 सो किँव इँ ठँथ – एक छिन्न साँस लिनु ।
 सैँए नव इँ जेँ उथ – मन खिन्न गर्ने, सानो गर्ने ।
 सैँए पिँव इँ जेँ ठँथ – मन दिने, कमोलो मन हुने ।
 सैँइ चव इँ जेँ बथ – मनले खाएको, मन पराउने ।
 स्य दे क्षिँ इँ बाँथ – मन पेट मिलेको ।
 स्य दे को इँ बाँथ – एउटै मन, परिवार, बंश ।
 हौँ ताव लैँ रेँथ – गलत मानसिकता ।
 हव स्यव लुँथ इँथ – जान्ने सुन्ने, ज्ञानी, बुद्धिमानी ।

२. उखानः

“क्योए महस्यं फिहतां महम् क्कैजं ऽःइं षःःं ऽःः ॥
फिहतां महस्यं प्यक्ष्या महम् षःःं ऽःइं षःः ॥
प्यक्ष्या महस्यं डोस्यव महम् षःः ॥” ॥

—तमु प्यक्ष्या धीं

आउने यो न्होर, क्योँ यो फिर तद् जेजं षःःं, क्कै षःःं षःः ॥
अफै छयाँव मुस्यं ताइ छयाँव तम् जठं षःःं षःः ॥
अफै मिइये छुजु अफैइ तेल अत जठं षःःं षःः ॥
अफैइ प्युँव दे अप्युँव फरक तम् जठं षःःं षःः ॥
कोल्मै दे नक्युदि अचुइद् क्कैजं षःःं षःः ॥
केए लव गमा, मकै चव तमा क्कैजं षःःं षःः ॥
क्याँजा चाँजा प्रद् दिमा धीं अफ्रद् क्कैजं षःःं षःः ॥
क्लाठाना न म्यठानाये माला क्कैजं षःःं षःः ॥
कृ तिद्, इहो तिद् दिमा फ अतिद् क्कै षःःं षःः ॥
डेच्याव दे क्कैइ च्याव क्रिइ अँ षःःं षःः ॥
चव साँस्यं अरुल, केए साँस्यं अफैल षःःं षःः ॥
चिदोये सुँ चले अचले ओलय षःःं षःः ॥
तिह्यो सिइ सिमी, तिदी त्हइ मेक्ली षःःं षःः ॥
त छेद्, ख्खोज छेद् दिमा ताँ अछेद् षःःं षःः ॥
तडि भरि क्योरइ, नकइ सालइ षःःं षःः ॥
ताँ थोव दे मिह थोव क्रिइ अँ षःःं षःः ॥
तिम्युये मेए फहरे न सरे षःःं षःः ॥
धींदक्याइ कोल्मैये चालचलन थोम् षःःं षःः ॥
धीये मि दे त्हेँये मि प्रे अकौद् षःःं षःः ॥
नकदो वारे फहुरद्, चिदो वारे ओरद् दिमा धीं अखोरद् ॥
क्कैजं षःःं षःःं षःःं षःःं षःःं षःःं ॥
नक्युये मेए खैमइ विले कुथाँ तम् षःःं षःः ॥
नक फुँ दे मिइ फुँ क्रिइ अँ षःःं षःः ॥
प्यइ ग प्य तम् ह्युइ ग डम तम् षःःं षःः ॥
प्य दे क्ष्या खिस्यं तोइ विले सारम् षःःं षःः ॥
फफ्हेँ विव यो इह्यक्लो अँ षःःं षःः ॥
बाआमाये सैए कोल्मै फिर, कोल्मैये सैए युम सिँ फिर ॥
षःःं षःःं षःःं षःःं षःःं षःःं ॥
वैँसालु छमिमैये सैएर कुतिकुति इहाम् षःःं षःः ॥
मिइ फुँ तिब क्लाल छैसुँ न सिसुँ षःःं षःः ॥
मैँएव ताँ दे मुँये सारा क्रिइ अँ षःःं षःः ॥
मिहसवमै वैसाँ दे तडाये लिसौँ टिल अत षःःं षःः ॥

म्ह चव निम्यु, यो तइ फदको ष्रुळ्ळ ब्बष ङुंरु, पै रजं ठाइकं ॥
 योये मिइ ताइ योइ मोम् पैपं ङुंजं रजं पैजं ष्रुं ॥
 यो म्हये सैए म्ळोंग्य तम् पै ङुंःपं ङुंजं ष्रुंळ्ळ ष्रुं ॥
 र दे क्यु प्रेप्रे अटि रं बं क्कं रुंरुं जदं ॥
 रकुरये तेंन क्युउ कर र्कूपं रंरु क्कं जै कुर ॥
 सिं फहरे चोइर याम्, प्य फहरे चरिइ राडिम् ॥
 ङुं ठांरं बंजंर ष्रुं, ए ठांरं बंरंजं रंइरु ॥
 सियव चिदोये मोरा स्योएव ङुंःप ष्रुंळ्ळं ष्रुं रं ङुंजंष ॥
 सैए दे त्हें अखिउदे क्ष्यालु अख ङुंजं बं रंः जकं जैबं ब्रौळ्ळ जका ॥
 सैइ ताम मुडर, खोजइ तांम छिगांर ङुंजं रं ष्रुं वस्, कंःबंजं रं ष्रुं बं बंर ॥
 सैरमौव त्हेर तोद, मिइमोव योर थोद ङुंःःः ष्रुं रं रंः, ङुंजं ष्रुं ष्रुं रं रंः ॥
 सैइ डाव म्ह अफैल तम् ङुंजं बं ष्रुं जंठांळ ष्रुं ॥
 खति भन्दा खांचो थ्यव कांरं बार्ः बं कं बं एाष ॥
 स्युर स्युरइर रुम्जटार ङुंः ङुंःः रं रं ष्रुं बं रं ॥
 मिइरिइ थेले क्ष्यव ङुंजं रं जं रं ङुं ङुं ङुं ङुं ङुं ॥
 खेमइ खले यो खोतें कंः ङुं कं ङुं ङुं ङुं ङुं ॥
 क्यु दे मि प्रेप्रे अटि क्कं बं ङुं रुंरुं जदं ॥
 पुड तियस्यं पा चैयाम् ठेव रंः ङुं ङुं ङुं ङुं ङुं ॥
 सिव लिसां मैडो ङुं ष्रुं ङुं ङुं ङुं ॥
 सुंफल्हाये मेक्ली ङुंः ङुं ङुं ङुं ङुं ॥
 सुं सब फो असव ङुं ङुं ङुं ङुं ङुं ॥
 स्युर स्युरइर रुम्जटार ङुंः ङुंःः रं रं ष्रुं बं रं ॥
 हाइ हाइ तो हाइ क्कं क्कं रं क्कं ॥

“चिइर ग चिव तम् बंजंर ब बं ष्रुं ॥
 प्रेइर ग छोव तम् रुंजंर ब बं ष्रुं ॥
 इहाइर ग इह्यव तम् बंःजंर ब बं ष्रुं ॥
 च्याइर ग डे तम् ब्रौजंर ब रं ष्रुं ॥”

“चिथ्हां लस्यं चिव तम् बंःःः ङुं ङुं ङुं ङुं ॥
 प्यक्ष्या हस्यं चोग तम् एाःःः क्कं ङुं ङुं ङुं ॥
 तेदे हस्यं स्यार्वो तम् रंःःः क्कं ङुं ङुं ङुं ॥
 तो ये अहस्यं क्लाछें तम् रं रं जंःःः क्कं ङुं ङुं ॥”

**क्रमश
 भाग: २ क्रियापदको पूर्ण भाग
 Last up date on January 2014
www.gccworld.org**